

Людмила Кудінова

*Національний університет біоресурсів та природокористування України,
м. Київ*

ВИКОРИСТАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ В ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВЕРБУВАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РОБОТИ В НІМЕЧЧИНІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»

Liudmyla Kudinova

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

USING OF RELIGIOUS FACTOR IN PROPAGANDA SUPPORT AND ATTRACTING OF WORKFORCE TO WORK IN GERMANY AT THE TERRITORY OF REICH COMMISSARIAT «UKRAINE»

Article deals with issue of using religious themes in German propaganda in the territory of the Reich Commissariat Ukraine during the Second World War. It reveals the place of the religious factor in Nazi propaganda, aimed at providing manpower needs of German economic. Author considers the activity of Ukrainian church organizations in filling of the Recruitment campaign materials. Propaganda theses that directly reach their end user - the local population is shown due to specific examples of speeches and sermons of Church leaders to the faithful. Topics of such publications on behalf of priests almost coincided with other campaign materials that were distributed among the local population in the occupied territory. It indicates their consistency and centralized character. Author pays attention to the use of clergy's speeches to neutralize the influence of the Soviet counter-propaganda, calling for breakdown Recruitment campaigns.

Key words: propaganda, church, leaflets, newspapers, occupation authorities, recruitment, counter-propaganda.

В роки Другої світової війни німецька окупаційна влада на території України використовувала різноманітні методи пропаганди та засоби впливу на свідомість та настрої місцевого населення. Основними завданнями пропаганди були антирадянська, про німецька, антиєврейська агітація, а також підтримка заходів окупаційної влади, зокрема, вербування трудових ресурсів для роботи в Німеччині.

Крім традиційних елементів впливу через засоби масової інформації та друковану агітаційну продукцію, в пропагандистських цілях окупанти використовували і релігійний фактор, а саме звернення та проповіді релігійних діячів, як моральних авторитетів для традиційно віруючого місцевого населення. Крім того, сам факт відновлення роботи церков мав стратегічне значення з точки зору пропаганди.

Становище церкви та різні аспекти її діяльності в Україні в роки Другої світової війни досліджують О.Лисенко¹, Ю.Волошин². Німецькій пропаганді та основним її засобам на окупованих територіях України присвячені праці М.Михайлюк³, І.Грідіної⁴,

¹ Лисенко, О.С. (1998). *Церковне життя в Україні, 1943–1946*. Київ: Ін-т історії України НАН України; Лисенко, О.С. (1995). До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. *Український історичний журнал*, вип. 3. Київ: «Наукова думка», 73-81.

² Волошин, Ю. (1997). *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Полтава.

³ Михайлюк, М. (2006). *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944)*.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.

⁴ Грідіна, І.М. (2009). Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*, вип. 3. Київ, 123-132.

Б.Чернякова¹, В.Шайкан², Д.Шалигіної³. До окремих аспектів пропагандистського забезпечення вербування трудових ресурсів звертаються в своїх працях історики, що досліджують проблему «східних робітників» в цілому.

Метою статті є висвітлення використання окупаційною владою релігійного фактору, для пропагандистського забезпечення вербування населення для роботи в Німеччині. Основне завдання – показати, на прикладі окупаційної преси та друкованих агітаційних матеріалів, що розповсюджувалися в рейхскомісаріаті «Україна», які саме кінцеві пропагандистські продукти та тези, з використанням релігійної тематики, доходили до «кінцевого споживача» - місцевого населення.

У довоєнний період в СРСР церква та її діячі піддавалися значним утискам та репресіям. Атеїстична політика радянської влади призвела до масового закриття церков та заборони богослужінь. Наприклад, станом на червень 1941 р. у Києві богослужіння відбувалися лише у двох православних храмах⁴, а загальна кількість храмів у передвоєнні роки складала близько 9% від дореволюційної⁵. Проте, формальна заборона релігії кардинально не вплинула на світогляд населення, яке, хоч і нелегально, але в основній своїй масі залишалося віруючим.

З початком німецької окупації, релігійна ситуація змінилася в бік зняття заборон на функціонування церков та проведення богослужінь, адже нова влада робила ставку на здобуття прихильності місцевого населення, завдяки вирішенню цієї болючої проблеми. Крім того, окупанти розраховували використовувати сам факт відкриття церков, а також проповіді релігійних діячів у пропагандистських цілях.

Такі дії німецької влади подавалися як протизага атеїстичній радянській політиці: «Про величезний розквіт церковного життя в Україні, про відродження релігії, що її так немилосердно притискували жидо-більшевицькі прибудди-безбожники, свідчить кількість українських церков, які починають знову свою працю. Ось так в Полтавщині останнім часом було понад 60 українських автокефальних церков»⁶.

Окупаційна німецька влада рейхскомісаріаті «Україна» робила ставку на роз'єднання церков та дотримання «балансу» між різними гілками православ'я. На окупованих територіях, зокрема в рейхскомісаріаті «Україна», виникло два основних церковних утворення: Автономна православна церква на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським), яка залишалася в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії, і Українська автокефальна православна церква, котру очолював архієпископ Полікарп (Сікорський). УАПЦ перебувала в канонічному зв'язку з Автокефальною православною церквою Польщі⁷.

Релігійні справи в Україні та відношення до них окупаційної влади були регламентовані інструкціями міністра східних територій А. Розенберга від 13 травня 1942 року: «За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні»⁸.

В обмін на лояльність, церква мала провадити проницецьку та антирадянську пропаганду, цілковито підтримуючи усі заходи окупаційної влади. Однією з ключових тем такої пропаганди стало вербування робітників для виїзду до Німеччини.

¹ Черняков, Б.І. (2006). Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941-1943). *Наукові записки, вип. 31*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 51-69; Черняков, Б.І. (2005). *Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941 – 1945. Джерела досліджень. Бібліографія*. Київ: Сфера.

² Шайкан, В. (2010). *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939-1945 рр.* Кривий Ріг.

³ Шалигіна, Д. (2005). Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ: Сфера, 192-203.

⁴ Веденєєв, Д.В., Лисенко, О.Є. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких та радянських спецслужб. *Український історичний журнал, вип. 4*. Київ, 106.

⁵ Лисенко, О.Є. (1995). До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. *Український історичний журнал, вип. 3*. Київ: «Наукова думка», 73.

⁶ Волинь. *Український часопис* (1942). Рівне, 12 липня.

⁷ Веденєєв, Д.В., Лисенко, О.Є. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких та радянських спецслужб. *Український історичний журнал, вип. 4*. Київ, 109.

⁸ Косик, В (1993). *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж, Нью-Йорк, Львів.

Начальник поліції безпеки і СД у Київському генеральному окрузі оберштурмбанфюрер Ерлінгер, кажучи про те, що духовенство на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав: «Особливо помітну роль підтримки подало духовенство при вербовці робітників для відправки до Німеччини: його єпископи відкрито виступали з цією метою у пресі й надавали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре опрацьовані для прочитання їх у церквах»¹.

Проте, зовні прони́мецька позиція та риторика духовенства не означала, що вони завжди віддано служили окупантам, - це була необхідність, з огляду на контроль з боку влади. До того ж, помірна лояльність окупантів була досить сумнівною – частина священників, за свої патріотичні позиції, піддавалися репресіям та переслідуванням².

Висловлювання представників духовенства різного рівня активно використовувалися в пропагандистських цілях та тиражувалися за допомогою агітаційних матеріалів, газет, плакатів, листівок, що виходили на окупованій території і мали за мету впливати на морально-психологічний стан місцевого населення. Окупанти справедливо робили ставку на традиційно сильний авторитет церкви серед місцевого населення.

Для підтримки вербування робітників, предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: «Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій святий обов'язок щодо німецького народу»³. Він же, у газетній відозві до населення, посилався, навіть, на рядки з Біблії, обґрунтовуючи необхідність праці в Німеччині: «Ухилитися від обов'язку праці – це значить вчинити злочин перед Богом, який наказав: «В поті чола їстимеш свій хліб» (Битіє, III, 19), перед своїм народом, бо ж усяке недбальство – це несвідома допомога ворогові»⁴.

Взагалі, в пресі усіх рівнів – як в центральних, так і в місцевих газетах, на досить великих площах розміщувалися відозви та послання церковних діячів різних рівнів приблизно ідентичні за змістом – з подякою німецькій армії за визволення та закликами віддячити їй за це своєю працею. Яскравим прикладом таких публікацій є типове послання митрополита Олексія, опубліковане в окупаційній пресі: «Найславнішим завданням нашої молоді є допомогти народові-герою і заступити його кращих синів на нивах і при станках. До того закликають нашу молодь і самі визволителі-німці. Вони кличуть наших дітей до себе на роботи, запевняючи, що їхня праця оплатиться сторицею. Ми віримо, що і Господь, який кличе до себе всіх струджених, не позоставить без допомоги і заступлення тих наших людей доброї волі, які на заклик властей наших охоче і добровільно віддають свої сили для загального добра, в сумлінній праці»⁵.

В пропагандистських публікаціях церковниками найбільший акцент робився на тому факті, що саме з приходом німців відродилося релігійне життя в Україні, а проповіді почали читатися українською мовою. У зв'язку з цим, населення повинне було допомогти остаточно розбити ворога, щоб і далі мати змогу відроджувати свої звичаї та традиції. Показовим в цьому плані є святкова газетна публікація з нагоди Різдва: «Якщо ми своєю усердною і свідомою працею в тилу і в Німеччині допоможемо німецькій армії на фронтах, то вже в наступному році будемо святкувати наші великі свята по-старому»⁶.

В переддень найбільших християнських свят, таких як Різдво та Великдень, україномовна преса на своїх шпальтах розміщувала різноманітні святкові матеріали: колядки, пісні, вірші, оповідання на релігійну тематику. Всі ці матеріали обов'язково перемішувалися з пропагандистськими закликами до співпраці з німецькою владою.

Крім газетних публікацій, також розповсюджувалися листівки та плакати, які закликали населення бути вдячним новій владі за відродження релігійного життя, і всіма силами допомагати їй

¹ Коваль, М. В. (1998). «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна. Політика і час, вип. 9. Київ, 79.

² Веденеев, Д.В., Лисенко, О.Є. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких та радянських спецслужб. Український історичний журнал, вип. 4. Київ, 108.

³ Потильчак, О. (1998). *Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 21.

⁴ *Вісті для українських селян* (1943). Рівне, 24 лютого.

⁵ *Українська думка* (1943). Черкаси, 24 березня.

⁶ *Вісті для українських селян* (1943). Рівне, 6 січня.

у боротьбі проти безбожної радянської влади. Так на окупованих українських теренах був розтиражований плакат з промовистим написом: «Доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися»¹. В листівці «Проти анархії злого духа», управляючий Київською єпархією, єпископ Пантелеймон, наводив приклади радянських репресій проти духовенства та всього народу: «Як відомо тепер, юдейсько-більшовицькі кати за час свого кривавого панування замордували до трьох млн. невинних людей і серед них 28 єпископів і 42800 духовних осіб іншого звання»². Він закликав «всіх вірних братів і сестер не слухати шкідливої пропаганди безбожних агітаторів і всіма засобами допомагати німецькій армії і органам німецької влади знищити диявольську владу...»³.

Зважаючи на загальний глибоко позитивний ефект від відновлення церковної діяльності, така агітація мала вплив, на українське селянство, яке і за радянської влади залишалося релігійним.

Варто відзначити, що, порівнюючи тематику звернень релігійних діячів з іншими пропагандистськими публікаціями, очевидно стає їх однорідність, а, відповідно, централізований характер. Одні і ті ж теми, або й цілі однакові статті, публікувалися в різних місцевих газетах, а також часто звучали в опублікованих та розповсюджених проповідях духовенства. Це ще раз доводить, що основна маса закликів церковних діячів висловлювалася ними «на замовлення» окупаційної влади і жодним чином не відображала їх особисту позицію.

В контексті антирадянської пропаганди та розповідей про злочини та більшовицькі репресії, ключове місце посідала тема масових страт у Вінниці, здійснених НКВС в кінці 30-х рр. та в 1941 році, перед відступом Червоної Армії. Розкопки масових поховань жертв репресій, які проводила окупаційна влада у 1943 році, активно висвітлювалися як в пресі, так і у зверненнях церковних діячів, що обігрувалися пропагандою. У промові над «могилами замордованих українців», у липні 1943 року, що була широко розтиражована, голова УАПЦ Житомирської Генеральної Округи єпископ Григорій відзначав: «... милосердний Господь, почувши наші благання, наш плач і сльози дітей наших, послав посланника свого для нашого визволення в особі фірера Великонімеччини Адольфа Гітлера, який врятував наше життя. Українці – зятяйте Вінницю!»⁴.

Також, в опублікованих відозвах та проповідях духовенства, як і в інших пропагандистських матеріалах, з часом починають з'являтися теми, пов'язані з нівелюванням впливу радянської контрпропаганди, яка ставала проблемою для окупаційної влади, по мірі того як німецька армія отримувала поразки на фронті.

Так, у квітні 1943 році, у «Пасхальному Архіпастирському Листі» все той же єпископ Пантелеймон, управляючий Київської єпархією, спростовував основні постулати радянської контрпропаганди: «... об'являють в пресі та через радіо, що вже більше немає переслідування релігії, що всі храми вже відчинені, що всі в'язні священнослужителі уже звільнені, що Православна Церква торжествує цілковиту свободу тощо. Все це розраховано на те, щоб народ ждав їх як визволителів і спасителів. Але, на жаль, їх обман ще раз переконав гірко тих людей, що тимчасово попали в їх руки при скорочуванні німецького фронту»⁵.

Однією з тем радянської контрпропаганди, яку окупаційна влада спростовувала всіма засобами, зокрема, і з допомогою лояльного духовенства, було вербування робітників: «Жидівські спеці від большевицької забріханої пропаганди поширюють різні плітки, мовляв тим українцям, які виїжджають на працю до Німеччини, живеться дуже погано... Ці плітки українське населення, його найвизначніші представники та церковні керівники якнайрішучіше відкидають»⁶. Подібні заклики церковників також розповсюджувалися і у вигляді листівок: «Закликаю всіх вірних братів і сестер не слухати шкідливої пропаганди безбожних агітаторів і всіма засобами допомагати німецькій армії і органам німецької влади знищити диявольську владу...»⁷.

Таким чином, якщо проаналізувати ті пропагандистські матеріали, що розроблялися та публікувалися для впливу на місцеве населення рейхскомісаріату «Україна», можна зробити висновок, що окупаційна влада робила ставку на використання церковних діячів та їх звернень у

¹ Державна наукова архівна бібліотека, колекція «Плакати окупаційного періоду», 764 СП.

² Державний архів Київської області, Колекція листівок та плакатів, *Он. 1, Спр.10*, Арк. 256.

³ Державний архів Київської області, Колекція листівок та плакатів, *Он. 1, Спр.10*, Арк. 259.

⁴ Державний архів Київської області, Колекція листівок та плакатів, *Он. 1, Спр.10*, Арк. 260-261.

⁵ Державний архів Київської області, Колекція листівок та плакатів, *Он. 1, Спр.10*, Арк. 255.

⁶ *Волинь. Український часопис* (1942). Рівне, 11 червня.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань, *Ф. 1, Он. 22, Спр. 390*, Арк. 13.

пропагандистських цілях. Вони стосувалися всіх актуальних подій, новин та заходів влади. Тематика подібних публікацій від імені священників практично співпадала з іншими агітаційними матеріалами, що поширювалися серед місцевого населення, що свідчить про їх узгодженість.

Зокрема, однією з таких тем було вербування місцевого населення для робіт на території Німеччини. В своїх закликах лояльні до влади церковники робили акцент на «вдячності» за визволення, викривали злочини довоєнної радянської влади та агітували населення підтримувати нову владу. Проте, ефективність таких закликів, як і всієї «вербувальної» пропаганди, викликає сумнів, з огляду на досить швидкий перехід до масових примусових трудових мобілізацій.

Церковні проповіді, які на перших порах викликали велике зацікавлення, часом перестали відігравати свою пропагандистську роль, адже, з огляду на реальні звірства нацистів на окупованих територіях, населення переставало вірити закликам священників. Та й самі священники, особливо на місцевому рівні, досить швидко перестали закликати населення до співпраці з окупантами, адже побачили всю облудність їхніх обіцянок. Якщо на найвищому рівні церковні керівники мусили виявляти лояльність до влади, в обмін на її підтримку, то на місцях релігійні діячі найчастіше взагалі намагалися бути аполітичними.

References:

1. Centralnij derzhavnij arkhiv Gromadskyh obyednan [Central State Archive of Public Associations], *f. 1, op. 22, spr. 390*. [in Ukrainian].
2. Chernyakov, B.I. (2005). *Ocupaciyna i legal`na periodychna presa v Ukraini. 1941 – 1945. Dzhherela doslidzhennya. Bibliografiya* [Occupation and legal periodicals in Ukraine. 1941 - 1945 research sources. Bibliography]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Chernyakov, B.I. (2006). *Ocupaciyna presa Raikhkomissariatu Ukraina: rozbudova i funkcionuvannya (1941-1943)* [Occupation Press Reichskommissariat Ukraine: development and operation (1941-1943)]. *Naukovi zapysky, vyp. 31 [Scientific notes, issue 31]*, Kyiv. [in Ukrainian].
4. Derzhavna naukova arkhivna biblioteka, Kolekciya "Plakaty okypacijnogo periodu" [State Scientific Library Archives, Collection "Posters occupation period"], 764 SP. [in Ukrainian].
5. Derzhavnij arkhiv Kyivskoiy oblasti, Kolekciya lystivok ta plakativ [State Archive of the Kiev region, collection of leaflets and posters], *op. 1, spr. 10*. [in Ukrainian].
6. Koval, M.V. (1998). "Ostarbaitery" Ukrainy – raby Hitlera, izgoij Stalina ["Ostarbeiters" Ukraine - slaves of Hitler, Stalin's outcasts]. *Polityka I chas, vyp. 9 [Politics and time, iss. 9]*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Gridina, I.M. (2009). *Vplyv natsystskoiy propagandy na dykhovne zhyttya naseleння Ukrainy (tekhnologij, mekhanizmy ta effectyvnist)* [The influence of Nazi propaganda on the spiritual life of the population of Ukraine (technology mechanism and efficiency)]. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal, vyp. 3 [Ukrainian history journal, iss. 3]*. Kyiv, 123-132. [in Ukrainian].
8. Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna y Drugiy svitoviy viyni [Ukraine and Germany in World War II]*. Paris, New York, Lviv. [in Ukrainian].
9. Lysenko, O.E. (1998). *Tserkovne zhyttya v Ukraini, 1943-1946 [Church life in Ukraine in 1943-1946]*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lysenko, O.E. (1995). *Do pytannya pro stanovyshe tserkvy v Ukraini y period drugoi svitovoiy viyny* [On the situation of the Church in Ukraine during the Second War svitovoyy]. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal, vyp. 3 [Ukrainian history journal, iss. 3]*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mykhaylyuk, M. (2006). *Agitaciyno-propagandystska diyalnist` organiv nimetskoij okupatsiynoiy vlady sered naseleння Ukrainy (1941-1944)* [Advocacy activities of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941-1944)]: Avtoref. dis. cand. ist nauk: 07.00.01. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Potylchak, O. (1998). *Trudovi resursy radjanskyh viyskovopolononykh ta "ostarbaiteriv" z Ukrainy u natsystskiy viyskoviy economici v roky Drugoiy svitovoiy viyny* [Manpower of Soviet prisoners of war and "Ostarbeiteren" with Ukraine in the Nazi military economics during the Second War]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Shaikan, V. (2010). *Ideologichna borot`ba v Ukraini period Drugoi svitovoi viyny 1939-1945* [The ideological struggle in Ukraine during the Second World War 1939-1945]. Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
14. Shalygina, D. (2005). *Plakatna propaganda v Ukraini v period Drugoi svitovoi viyny. Druga svitova viyna i dolya narodiv Ukrainy* [Poster propaganda in Ukraine during the Second World War. The Second World War and the fate of the peoples of Ukraine]. Materialy Vseukrainskoi naukoivoi konferencii [Materials of the All-Ukrainian Conference]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. *Ukrainska dumka* [Ukrainian thought] (1943). Cherkasy, 24 bereznya. [in Ukrainian].

16. Vedyeneev, D.V., Lysenko, O.E. (2012). Religijni konfesiyy Ukrainy yak obyekt operatyvnoiy rozrobky nimetskih ta radyanskih specslyzhh [Religijni konfesiyy Ukrainy yak obyekt operatyvnoiy rozrobky nimetskih ta radyanskih specslyzhh]. *Ukrainskiy istoruchnyi zhurnal, vyp. 4 [Ukrainian history journal, iss. 4].*, Kyiv. [in Ukrainian].
17. *Visti dlya ukrainskyh selyan* [News for Ukrainian farmers] (1943). Rivne, 24 lyutogo. [in Ukrainian].
18. *Visti dlya ukrainskyh selyan* [News for Ukrainian farmers] (1943). Rivne, 6 sichnya. [in Ukrainian].
19. Voloshyn, Y. (1997). *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystytskoi ocupatsij (1941-1944) [Ukrainian Orthodox Church during the Nazi occupation (1941-1944)]*. Poltava. [in Ukrainian].
20. *Volyn. Ukrainskiy chasopys* [Ukrainian journal] (1942). Rivne, 11 chervnya. [in Ukrainian].
21. *Volyn. Ukrainskiy chasopys* [Ukrainian journal] (1942). Rivne, 12 lypnya. [in Ukrainian].